

LANDSCHAPSARCHITECTUUR EN STEDENBOUW IN NEDERLAND

LANDSCAPE ARCHITECTURE AND TOWNPLANNING IN THE NETHERLANDS

25 voorbeeldige projecten
Inleiding: bij de selectie
Jaaroverzicht

Beeldessays: veranderd klimaat,
nieuw programma, een andere
organisatie voor de inrichting

25 voorbeeldige projecten
Inleiding: bij de selectie
Jaaroverzicht

Beeldessays: veranderd klimaat, nieuw
programma, een andere organisatie voor
de inrichting

| **Krachtenspel der elementen, Rietveld Landscape** / The interplay of the forces of nature, Rietveld Landscape

Ontwerpen in tijden van verandering

Design in times of change

Met de kennis van nu hadden we ze kunnen zien aankomen, de grote veranderingen van het afgelopen jaar. En toch reageerden velen geschokt op de eerste daad van het net nieuwe kabinet-Rutte: de complete herschikking van alle ministeries die iets met de ruimtelijke ordening en inrichting van Nederland te maken hebben. Natuur verdween tussen Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, Ruimtelijke Ordening loste op tussen Infrastructuur en Milieu en Volkshuisvesting werd weggestopt bij Binnenlandse Zaken. Is daarmee de open, groene ruimte van Nederland volledig in dienst komen te staan van de economie? Is de regierol van het rijk over de ruimte in Nederland daarmee ten einde?

Zeker is al wel dat Den Haag minder gaat doen. Natuurbeheer wordt meer een zaak van boeren en minder van de overheid. Een sterkere nadruk op landschapsbeheer door agrariërs komt in de plaats van nieuwe natuur op door de overheid gekochte grond. De ecologische hoofdstructuur wordt in afgeslankte vorm gerealiseerd, de investeringen in robuuste verbindingzones en recreatie om de stad worden beëindigd. De welgeteld drie zinnen over ruimtelijke ordening in het regeerakkoord laten evenmin veel aan de verbeelding over. In elk van deze zinnen staat de decentralisatie van besluitvorming en regie naar de lagere overheden centraal. Kan daarmee de ruimtelijke ordening van Nederland zelf worden bijgezet in de in juni gelanceerde CanonRO? Er is in ieder geval een nieuw hoofdstuk begonnen, met de provincies aan het roer van de ruimtelijke ordening. Deze stap voltooit een proces dat ruim tien jaar geleden begon met de Nota Ruimte en het adagium 'decentraal wat kan, centraal wat moet'. Een trendbreuk kunnen we het dus niet noemen. Waar in het afgelopen decennium de lagere overheden voor serieuze investeringen hun hand nog op moesten houden bij het rijk, is dat tijdperk nu echter ook voorbij. En dat niet omdat provincies het beheer krijgen over de investeringsbudgetten, maar eenvoudigweg omdat die budgetten er niet meer zijn. Dat heeft mis-

In hindsight, we could have seen them coming, the changes of the past year. Nevertheless the first act of the newly elected Dutch cabinet came as a shock to many: a complete reshuffle of all ministries that have anything to do with spatial planning and development in the Netherlands. Nature disappeared as the former Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality became Economic Affairs, Agriculture and Innovation. Spatial Planning vanished into thin air in the newly formed Ministry of Infrastructure and Environment, and Housing was hidden away in the Ministry of the Interior. Does this mean that all areas of open, green space in the Netherlands will be at the mercy of the economy? Has central government relinquished all control over spatial questions in this country?

One thing is certain: The Hague will be doing less. Nature management will be more a farmers' affair and less a government matter. There will be a stronger emphasis on landscape management by farmers instead of creating new areas of nature on government-bought land. The plans for the national ecological network have been slimmed down: investments in robust wildlife corridors and recreation in urban areas will stop. And the grand total of three sentences referring to spatial planning in the 'coalition agreement' leaves just as little to the imagination. Each of these three sentences is about decentralisation of decision-making and devolution of power to local authorities. Does this mean that spatial planning as we know it in the Netherlands will be relegated to the recently published Spatial Planning Canon?

One thing is clear: a new chapter has begun, and the provinces are in the driving seat when it comes to spatial planning. This step brings to a conclusion a process that started over ten years ago with the publication of the Spatial Policy Document and the adage 'decentralize wherever possible, centralize only where absolutely necessary'. So we can hardly call it a break in the trend. Whereas local authorities in the past decade have had to come begging to central government for money for serious investments, this era is now definitely over. And it's

schien wel meer invloed dan de herschikking van verantwoordelijkheden.

Tegelijk zijn de ruimtelijke opgaven er niet minder om. Naast de financiële crisis hebben we nog steeds te maken met de klimaatcrisis, een dreigende voedselcrisis, de transitie naar andere energie, krimp, vergrijzing. Grote uitdagingen die stuk voor stuk effect hebben op de inrichting van Nederland. Of het nu gaat om de gevolgen van de zeespiegelstijging voor de vele kusten en dijken of om de landschappelijke impact van grote windmolenparken, op zee, op het land of bijvoorbeeld in het IJsselmeer. Om de vraag hoe kwaliteit te maken zonder groei, hoe om te gaan met bevolkingskrimp (en dat niet alleen in Limburg). Om de vraag of de extreme afhankelijkheid voor onze voedselvoorziening van het buitenland geen bedreiging vormt. Dat zijn maar een paar van de vragen waar we de komende jaren een antwoord op moeten formuleren.

Een aantal conclusies kunnen we al trekken. De komende tijd moeten we meer met minder doen. Dat betekent in veel gevallen slimmer sturen, handiger organiseren, strategischer opereren, meer gebruik maken van lokale kracht en initiatief. Ten tweede groeien stad en land verder naar elkaar toe door oplossingen voor vraagstukken over water, energie en voedsel, maar ook door de groeiende behoefte om in het landschap te wonen, te werken en te recreëren. Kleinschalige (stedelijke) landbouw en nieuwe vormen van decentrale energieopwekking (wind, zon of algen) zijn hiervan de meest duidelijke voorbeelden, de grote opgave voor de opvang van regenwater in het stedelijk gebied een ander. De eerste initiatieven voor autarkische woongemeenschappen zijn er ook in Nederland. Ontwerpen wordt in dergelijke situaties al snel programmeren: het koppelen van kringlopen, het combineren van programma's.

Ander Klimaat

De opgave om Nederland bestendig te maken tegen klimaatverandering is niet nieuw – al was het maar omdat deze soms in het directe verlengde ligt van de aloude 'strijd tegen het water'. Dit geldt voor de projecten van Ruimte voor de Rivier, of voor de kustversterking langs de Noordzee, vele concrete projecten die – simpel gezegd – direct gericht zijn op het voorkomen van overstromingen. Dieuwertje Komen maakte voor dit jaarboek *Landschapsarchitectuur en*

not that the provinces now have control over the investment monies, but quite simply that the budgets no longer exist. This is likely to have more influence than the re-ordering of responsibilities.

But at the same time the challenges we face in terms of spatial planning development remain as big as ever. It is not only the financial crisis that we have to deal with. We also face the climate crisis, a threatening food crisis, the transition to other forms of energy, shrinkage and an aging population. Each of these is a serious challenge, affecting planning and regional development in the Netherlands. These include the effects of the rising sea level on the coastal area and dykes, or the impact on the landscape of huge wind parks at sea, on the land or in the IJsselmeer. Another is the question of how to achieve quality without growth, how to deal with population shrinkage (and not just in the province of Limburg). And there is the issue of whether our extreme dependence on imports for food is threatened. These are just a few of the questions that we will have to answer in the next few years.

We can already draw some conclusions. In the near future we are going to have to learn to do more with less. In many cases this will mean more intelligent management, more efficient organization, operating more strategically, and making more use of local potential and initiative. Secondly, the divisions between rural and urban areas are blurring as new solutions to water, energy and food issues are sought, and also through the growing wish to live, work and spend leisure time in these rural areas. Small-scale rural and urban agriculture and new forms of decentralized energy generation (using wind, sun or algae) are the clearest examples of this. Another is the challenge of finding new solutions for rainwater storage in urban areas. The first steps towards self-sufficient living communities have also been taken in the Netherlands. Design in these situations quickly becomes a matter of programming: it's about recycling, linking cycles and combining programmes.

A different climate

Climate-proofing the Netherlands is not a new challenge – this country's 'fight against the water' has meant that the battle with the elements has never been far from people's minds. It's certainly the driving force behind projects like Room for the River, or the strengthening of the North Sea coastline, and many other initiatives directly aimed at preventing flooding. For this edition of the Landscape Architecture and Town Planning in the Netherlands yearbook, Dieuwertje Komen made a photographic essay of the weak links along the Dutch coast: a new dune here and there, but also a dyke that's still awaiting reinforcement. The threat of rising water levels has resulted in a wealth of strategies for the longer term, where not only design but also planning is needed. The high degree of uncertainty of the problem means that climate change remains in the realms of fantasy in many of these projects. There are two projects in this yearbook that involve the creation of a vision based on the Delta Committee's report that was published in 2008. What these plans have in common, however, is that they don't just leave future uncertainties to the imagination, but actually make them the subject of study.

In the *Interplay of the forces of nature* a way is sought for the island of Terschelling to rise in step with the sea level. By combining the power of nature with subtle human interventions and good monitoring, the island can be future-proofed in an apparently natural manner. The *Future vision for the Southwestern Delta* thinks through the consequences of the Delta Committee's implementation plan up to 2015 for the ecology, economy and safety of the south-western area of the Netherlands in 2050. In doing this it also seeks to identify opportunities that the necessary investments in the water system present for simultaneously strengthening

stedenbouw in Nederland een foto-essay van de zwakke schakels langs de Hollandse kust, met hier en daar nieuw duin maar soms ook een dijk die nog wacht op versterking. De dreiging van het stijgende water heeft de afgelopen jaren geleid tot een overvloed aan strategieën voor de langere termijn, waarop niet alleen ontwerpen maar ook planning nodig is. Daarbij laat in veel van deze projecten de hoge mate van onzekerheid van het probleem nog veel fantasie toe. In dit jaarboek staan twee projecten die een visie vormen op het rapport van de Deltacommissie uit 2008. Wat deze plannen gemeen hebben is dat ze de toekomstige onzekerheden niet weg fantaseren maar juist tot onderwerp van studie maken.

In *Krachtenspel der elementen* wordt gezocht naar een manier waarop Terschelling weer kan mee stijgen met het water. Door de kracht van de natuur te combineren met subtiel menselijk ingrijpen en goed monitoren, wordt op een schijnbaar natuurlijke manier het eiland toekomstbestendig gemaakt. Het toekomstbeeld voor de *Zuidwestelijke Delta* door-denkt wat de consequenties zijn van het uitvoeringsprogramma van de Deltacommissie tot 2015 voor de ecologie, economie en veiligheid van het zuidwesten van Nederland in 2050. Het zoekt daarmee ook naar de mogelijkheden die de noodzakelijke investeringen in het watersysteem bieden voor gelijktijdige versterking van het karakter, imago en de ruimtelijke kwaliteit van het land.

Er zijn ook praktische tegenhangers zoals de dijkversterking in de *Commandeurspolder* laat zien. Mede als gevolg van de dijkdoorbraak bij Wilnis in 2003 – die iedereen nog op het netvlies heeft staan – wordt overal gewerkt aan de versterking van de 3500 kilometer polderdijken in ons land. Deze omvangrijke opgave heeft grote consequenties voor het landschap. De aanpak van de polder in Midden-Delfland laat zien hoe door een schier eindeloze hoeveelheid ontwerpenergie, specifieke oplossingen kunnen worden bedacht die recht doen aan de cul-

the character, image and spatial qualities of the land.

There are also practical projects, as the dyke reinforcement work in the *Commandeurspolder* shows. Partly in response to the dyke burst at Wilnis in 2003 – still etched clearly in people's memories – extensive works are being carried out to reinforce the 3500 km of polder dykes in our country. This comprehensive undertaking has considerable consequences for the landscape. The work that is being done in the Midden-Delfland polder shows how seemingly boundless design energy can result in the formulation of specific solutions that show great sensitivity towards the cultural historical value and local use of the landscape.

An even greater degree of uncertainty, this time at a smaller scale, characterizes the *Water squares* project. Combining Rotterdam's urban water storage with public space renewal makes the project unique but also vulnerable. Until recently it was uncertain whether the plan would be executed, but thanks to a subsidy from the Mooi Nederland (Beautiful Netherlands) programme – one of the last legacies of the old Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment (VROM) – it looks as though the first water square will become a reality.

Steering differently

In retrospect the provinces have had time in the past years to prepare for what is now inevitable: assuming final responsibility for the spatial domain. The new Spatial Planning Act (nWro), which came into effect in 2008, prescribed that each province would have to make its own structural visions. This meant they would have to relinquish their position as controllers and become more active steering agents. In many areas of the country work has been done in recent years to strengthen regional spatial design, for example in design ateliers. The result of one of these is presented in this yearbook: the *Catalogue of regional features for the Environmental Vision for the Overijssel Province*. Going in search of new ways to steer the planning process, the designers did research by design and produced a 'catalogue of

| Concept Structuurvisie Almere 2.0., MVRDV,
Gemeente Almere / Draft Structural Vision
Almere 2.0., MVRDV, Municipality of Almere

tuurhistorische waarde en het lokale gebruik van het landschap.

Weer een grotere mate van onzekerheid maar toch een kleiner schaalniveau kenmerkt het project *Waterpleinen*. De combinatie van stedelijke waterberging met een vernieuwing van de openbare ruimte in Rotterdam maakt het project uniek maar ook kwetsbaar. Uitvoering leek tot voor kort onzeker, maar met de subsidie van het programma Mooi Nederland – een van de laatste erfenissen van het oude ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) – lijkt het eerste waterplein er toch te komen.

Anders Sturen

Terugkijkend hebben de provincies zich de afgelopen jaren kunnen voorbereiden op wat nu echt gaat komen: eindverantwoordelijkheid in het ruimtelijk domein. De nieuwe Wet ruimtelijke ordening (nWro), ingevoerd in 2008, schreef al voor dat iedere provincie structuurvisies moest maken. Daarmee moesten zij hun controlerende post verlaten en sturend optreden. Op veel plaatsen in het land is de afgelopen jaren, bijvoorbeeld in ontwerpstudio's, gewerkt aan de versterking van het regionaal ruimtelijk ontwerp. In dit jaarboek is een van de resultaten daarvan uitgelicht: de *Omgevingsvisie voor de Provincie Overijssel*. Op zoek naar nieuwe sturingsmogelijkheden hebben de ontwerpers in een 'catalogus gebiedskenmerken' door ontwerpend onderzoek het landschap nauwkeurig geanalyseerd en de kwaliteit en identiteit van de verschillende plekken benadrukt. Bestaande kwaliteiten kunnen daarmee worden beschermd, hersteld en nieuwe samenhang en betekenis krijgen. Versterkt en uitgebouwd kunnen ze daarmee ook kleur aan nieuwe ontwikkelingen geven.

De verplichting tot het maken van structuurvisies in de nWro geldt overigens ook voor gemeenten. Een bijzondere variant staat ook in dit jaarboek. Weliswaar nog niet formeel in de zin van de nieuwe wet, maar misschien wel de structuurvisie waarop op dit moment de meeste ogen gericht zijn: de *Concept Structuurvisie Almere 2.0*. Dit document heeft een dubbele functie: het toont de lijn waarlangs een flink deel van de groei van de Randstad zijn beslag kan krijgen en is een zet in de onderhandeling met het rijk over een openbaarvervoerverbinding over het IJmeer naar Almere. Die dubbelfunctie is misschien wel type-

rend voor deze tijd.

Twee vragen wachten voorsnog op antwoord. Ten eerste of de Almeerse bevolkingsgroei de komende jaren nog wel die 60.000 woningen vergt. En moeten deze woningen niet juist allemaal binnen de bestaande stad worden gebouwd? Het College van Rijksadviseurs pleit ervoor om alle groei die er nog is, te gebruiken om onze stedelijke kwaliteit overeind te houden.

Maar wellicht worden we door tijd ingehaald. Een investering van vier tot zes miljard euro in de IJmeertijd lijkt op dit moment niet de meest waarschijnlijke keuze voor het nieuwe ministerie van IenM, dat vanwege de enorme bezuinigingen alle plannen tegen het licht houdt.

Anders Investeren

Die 'hand op de knip' geldt de komende jaren niet alleen voor het rijk. Amsterdam kondigde in de zomer van 2010 een bouwstop aan voor vrijwel alle bouwprojecten. Door het wegvallen van de vraag naar woningen en kantoren zakten de grondexploitaties volledig door de bodem. Niet alleen heeft dat zijn uitwerking op die projecten zelf, ook de bijdrage van deze projecten aan de gemeentelijke begroting valt er volledig door weg. Samen met de korting op het gemeentefonds betekent dit voor alle steden en dorpen grote bezuinigingen. De ruimte om te investeren is voor gemeenten dus bijzonder beperkt en de effecten op talloze projecten dus ook echt voelbaar. Ook wanneer het geen grote bouwprojecten of gebiedsontwikkelingen betreft, maar bijvoorbeeld herinrichting van de openbare ruimte.

Tegelijkertijd staat in dit jaarboek een aantal grote, kostbare projecten (in Rotterdam, Almere) die de komende decennia hun beslag moeten krijgen. Deze projecten laten een glimp zien van wat het betekent om te ontwerpen in crisistijd: namelijk hier niet door de ambities terug te schroeven maar door slim te plannen en gebruik te maken van de tijd. Bij de herstructurering van *Campus Woudestein* is er bovendien een andere partij die investeert in de stad: de Erasmus Universiteit. Daar komt een plan uit dat optimaal gebruikmaakt van de afschrijvingstermijnen van de bestaande gebouwen. Zo wordt de nieuwbouw deels bekostigd zonder nieuwe investeringen. De ontwikkelopgave van de universiteit wordt met het

regional characteristics' in which they made a detailed analysis of the landscape and highlighted the quality and identity of the various locations. This enables existing qualities to be conserved and restored, so the locations gain new cohesion and meaning. By strengthening and extending them, they can also add colour to new developments.

Municipalities are also required to formulate structural visions under the new Spatial Planning Act. We present an interesting version of one of these in this yearbook. Although it is not a formal structural vision in the legislative sense, it is perhaps the one that is attracting the most attention at present, the *Draft Structural Vision Almere 2.0*. This document has a dual function: it shows the direction of much of planned growth for the Randstad area, and represents a move in the negotiations with central government for a public transport link between Amsterdam and Almere via the IJmeer. This dual function is perhaps typical of these times.

Two questions still need to be answered. First, whether Almere's population growth in the coming years really will require the 60,000 planned housing units. And, second, whether these dwellings shouldn't all be built within the existing city limits. The Board of Government Advisors is in favour of using all remaining growth potential to maintain our urban quality standards. But we are likely to be overtaken by the times. It would seem unlikely that the new Ministry of Infrastructure and the Environment will invest four to six billion euros in the IJmeertijd, given that it is reassessing all plans in the face of severe cuts.

Investing differently

It's not only national government that will be keeping a tight hand its purse in the next few years. In the summer of 2010 the city of Amsterdam announced that it would be stopping nearly all building projects. As a result of the drop in demand for housing and offices, the bottom fell out of the market for land development. This has not only had a negative effect on the projects themselves, but it has also meant that the projects' contribution to the municipal budget has vanished. This, combined with the reduction in the local authorities own funding, will mean big cuts for all towns and villages. Municipalities therefore will have very limited room for investment, and countless projects will feel the effect of this. And it's not just the big building projects or development areas that will be suffering -

ontwerp omgevormd tot een groeistrategie waarmee de campus uiteindelijk toch radicaal transformeert. Van een tweede investeerder is ook sprake bij het plan *Duin* voor de kustzone bij Almere Poort. Hier is het de belegger Amvest die zich voor dertig jaar committeert aan de radicale transformatie van dit gebied, waarvan het nieuwe landschap de drager is.

Anders Programmeren

Duurzaamheid is echt doorgedrongen. Overal in het land wordt aan projecten gewerkt – van heel groot tot heel klein – onder het label duurzaam, CO₂-neutraal, *cradle-to-cradle*, of hoe je het maar noemen wilt. Van de ontwikkeling van hele steden – zoals Almere dat volgens zijn eigen 'Almere principes' een duurzame toekomst nastreeft – tot aan vele woongemeenschappen die volgens duurzame richtlijnen worden gebouwd. Vaak gaat het dan over kleinschalige energieopwekking, lokale waterzuivering en afvalverwerking en natuurlijk CO₂-neutrale bouw. Op de schaal hiertussen, die van het gebied, wordt het complexer. En zeker als het niet alleen gaat over woningen maar ook over ander programma zoals glastuinbouw, agro-industrie of veeteelt. Dan ontstaan er nieuwe landschappen waarin functies worden gecombineerd, niet omdat dat in het streek- of bestemmingsplan zo is bedacht, maar omdat deze functies van elkaar profiteren.

Bij de projecten *Klavertje Vier* en *Glaspael* is dat het geval. *Glaspael* is een plan voor de ontwikkeling van een nieuw woon-werklandschap in de Zuidplaspolder. Hier wordt de transitie in de glastuinbouw – de kas van de toekomst gaat energie leveren – aangegrepen om woningen en bedrijfsgebouwen van warmte te voorzien. Het plan is om rioolslib en groenafval uit het gebied te vergisten tot biogas en dit te gebruiken voor een warmtekrachtinstallatie. De noodzakelijke waterberging in de natte Zuidplaspolder wordt gerealiseerd onder de kassen, die daarmee ook een reservoir voor gietwater krijgen. Door dit dubbele grondgebruik ontstaat elders meer ruimte voor een aantrekkelijk woonlandschap.

Ook bij *Klavertje Vier* staat de *cradle-to-cradle*-gedachte centraal. In dit plan voor een zelfvoorzienend bedrijventerrein bij Venlo worden energie-, water- en afvalstromen van glastuinbouw, veeteelt, industrie en logistiek in kringlopen aan elkaar gekop-

redevelopment of public space will also be hit.

At the same time, this yearbook does contain examples of a number of large, costly projects (in Rotterdam and Almere) that must be finished in the coming decades. These projects give a glimpse of what it means to design in times of crisis: not by reducing ambitions but by planning cleverly and making good use of time. For the restructuring of the *Woudestein Campus* another party is also investing in the city: Erasmus University Rotterdam. Here a plan has emerged that makes optimal use of the depreciation period of the existing buildings, so that some of the new building work does not require new investments. The design transforms the university's development requirements into a growth strategy that will ultimately result in a radical transformation of the campus. Similarly, a second investor is also involved in the *Dune* plan for the shore area near Almere Poort. Here the investor Amvest has made a thirty-year commitment to see through the complete transformation of this area, where the landscape will be the carrier.

Programming differently

Sustainability has really taken off. Throughout the country projects – big and small – are being worked on under the motto of sustainability, CO₂ neutral, *cradle-to-cradle*, or whatever term you care to use. These vary from the development of entire cities – for example Almere intends to work on a sustainable future according to its own 'Almere principles' – to the many housing communities that are being built in accordance with sustainable guidelines. These often involve small-scale energy generation, local water treatment and garbage disposal, and of course CO₂-neutral building. At the intermediate scale, that of the area, things get more complex; and certainly when it's not just housing that's involved, but other aspects such as greenhouse horticulture, agro-industry or livestock farming. Then new landscapes emerge, in which uses are combined, not because this has been envisaged in the district or zoning plan, but because these uses can profit from each other.

This is the case in the *Four-leaf Clover* and *Glass Pearl* projects. *Glass Pearl* is a plan to develop a new living-working landscape in the Zuidplaspolder. Here the planned transition in the greenhouse horticulture sector – greenhouses will become energy suppliers in the future – has been grasped as an opportunity to provide heating to housing and businesses. The plan is to gener-

peld. Beide projecten zijn sterk afhankelijk van de combinatie van functies. Het zijn systemen waarbij de één gebruikt wat de ander onderhoudt. Dat heeft ook gevolgen voor de rol van de ontwerper. Veel meer dan de vraag naar de oplossing, staat de vraag naar de opgave centraal. Als het koppelen van kringlopen onderdeel wordt van de ontwerp-opgave, wordt ontwerpen in die gevallen al snel programmeren: met water-, energie- en afvalstromen. Dit is ook wat Dorothée Meyer verbeeldt in het foto-essay dat zij maakte voor dit jaarboek. *Glasparel* en *Klavertje Vier* – die nog in het beginstadium van een lange ontwikkeling verkeren – zijn een voorproefje van wat ons te wachten staat.

Er zijn ook plekken die al verder zijn. Het icoon van de jongste generatie uitbreidingsplannen is *Stad van de Zon* bij Heerhugowaard. In 2009 afgerond, vormt het orthogonale plan als het ware een verbeelding van het 'land maken' uit het Vinex-tijdperk. Tegelijk is het wel het grootste fotovoltaïsche project op woningbouwgebied ter wereld. Met voor 5 megawatt aan zonnecellen vertegenwoordigt *Stad van de Zon* behalve de oude wereld van grootschalige stadsuitbreiding ook de nieuwe wereld waarin woonwijken geen energie consumeren maar produceren.

Anders organiseren

Projectontwikkelaars mogen dan pas op de plaats maken, de gemeentekassen goeddeels leeg zijn, dat betekent nog niet dat er helemaal geen geld meer is. Veel particulieren zullen weer op zoek gaan naar een (nieuw) huis, bedrijven zullen blijven investeren om te groeien. Op welke manier kan de investerings-

ate biogas by fermenting local sewage sludge and green waste, and to use this for a combined heat and power plant. The wet Zuidplas polder needs water storage facilities, which will be built under the greenhouses, thus creating a reservoir for irrigation water for the growers. This kind of double land use frees up space elsewhere to create an attractive residential landscape.

The *Four-leaf Clover* development is also based on 'cradle-to-cradle' principles. In this plan for a self-sufficient industrial area just outside Venlo, energy, water and refuse flows from greenhouse cultivation, livestock farming, industry and logistics are combined into closed cycles. Both of these projects depend strongly on uses being combined. They involve systems where one party uses the waste generated by another. This has consequences for the role of the designer. Instead of a solution being required, the main issue is to really address the assignment at hand. If the design brief includes linking up resource cycles, designing soon becomes programme-based: incorporating water, energy and refuse flows. Dorothée Meyer illustrates this in the photo essay she made for this yearbook.

Glass Pearl and *Four-leaf Clover*, both of which are still very much in the early stages of a long development period, are a taste of things to come. There are other areas that are already much further. The icon of the latest generation of expansion plans is *City of the Sun* near Heerhugowaard. Completed in 2009, its orthogonal grid plan is a representation, as it were, of the 'creating land' ethos of the Vinex era. At the same time it is the largest photovoltaic project for a housing development in the world. With 5 megawatts of solar cells *City of the Sun* not only represents the old world of large-scale urban

kracht van burgers worden ingezet om de leefbaarheid van buurten en wijken op peil te houden? En op welke manier kun bedrijven verleid worden om te participeren in grotere verbanden? De bundeling van individuele kracht ten bate van een groter en beter geheel zal steeds vaker de opgave zijn in ontwerp- en planprocessen. Het raakt ook aan de vraag hoe we omgaan met de steeds hardere eis van individuen om in een vroeg stadium betrokken te worden bij de plannen voor stad en land. De afgelopen jaren heeft het conflict tussen top-downplanning en lokaal verzet vaak gezorgd voor vertraging of stagnatie. Het 'vroegtijdig kweken van draagvlak' was de automatische reflex. De vraag die hiermee niet werd beantwoord, is hoe lokaal verzet kan transformeren in bottom-upinitiatief dat plannen juist kan verrijken, of zelfs mogelijk maken. In het licht van schaarse middelen bij de overheid en bij de markt zou dat lokale initiatief de komende jaren wel eens van groot belang kunnen worden. Ralph Kämena maakte voor dit jaarboek een fotoreportage van het project 'Nu Hier' waarin een braakliggend terrein in Rotterdam-Noord tijdelijk wordt herwonnen als openbare ruimte en gebruikt door bewoners, scholen en verenigingen uit de buurt.

Een aantal projecten in dit jaarboek laat iets zien van wat dergelijke nieuwe organisatievormen kunnen betekenen. Het plan *Benoordenhout* is het resultaat van een uitnodiging van de gemeente Almere aan de woningcorporaties om te beschrijven hoe Almere Hout Noord kon worden ontwikkeld 'tot een wijk waar niet het marktdenken centraal staat, maar waar het gaat om de mensen die in de wijk wonen en werken'. Eerst in een essay en vervolgens in een plan, werkten drie corporaties deze vraag uit. Aan de basis van het groeimodel van de inzending *Benoordenhout* staat het Wijkschap – met daarin de gemeente, corporatie en (toekomstige) bewoners als aandeelhouders. Iedere bewoner kan lid worden en oefent zo direct invloed uit op de inrichting en toe-

expansion, but also the new world in which residential neighbourhoods produce energy rather than consume it.

Different organization

Project developers may be tightening their belts and the municipal coffers are almost empty, but that doesn't mean there's no money left at all. Many people are still going to be looking for a house or a new house, and businesses will continue to invest so that they grow. But how will citizen's investment power be used to maintain the viability of neighbourhoods and districts? And how can businesses be tempted to participate in larger partnerships? Joining together of individual forces for the greater and better good will increasingly become part of design and planning processes. This is also related to the question of how we deal with the demand increasingly voiced by individuals that they be involved at an early stage in urban and national planning matters. In recent years, the conflict between top-down planning and local resistance has often led to delay or stagnation. The knee-jerk response to this was 'timely cultivation of broad support'. But the question that this did not address is how local resistance can be transformed into bottom-up initiative taking that can actually enrich plans, or even make them possible. Given the scarce means available at present in both the public and private sector, this kind of local initiative may well become of great importance in the near future. Ralph Kämena made a photo-reportage for this yearbook of the 'Nu Hier' (Here and Now) project, where a vacant site in Rotterdam-Noord was temporarily reclaimed and used as public space by residents, schools and local associations from the area.

A number of the projects in this yearbook show what new forms of organization like this can mean. The *Benoordenhout* plan is what emerged after the municipality of Almere asked the housing corporations to describe how Almere Hout Noord could be developed so that it became 'a neighbourhood not based on market thinking, but on the people who live and work there'. Starting with an essay and then a plan, three housing

| De kok, de kweker, zijn vrouw en hun
buurman, Marjetica Potrc, Het Wilde Westen /
The cook, the farmer, his wife and their neighbor,
Marjetica Potrc, Het Wilde Westen

komst van de wijk. In *De kok, de kweker, zijn vrouw en hun buurman* verbouwen buurtbewoners in Amsterdam-West voedsel in de binnentuin van het bouwblok. In eerste instantie begonnen als kunstproject van het Stedelijk Museum, hebben de initiatiefnemers zich voor het slagen van het project doelbewust afhankelijk gemaakt van de inzet van de omwonenden. Het resultaat is een gezamenlijke moestuin en een sterke betrokkenheid bij de woonomgeving. Stedelijke agricultuur wordt zo ingezet als een strategisch instrument voor de opbouw van de wijk.

Een ander jaarboek?

De projecten in deze nieuwste editie van het jaarboek *Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland* lopen ver uiteen in schaal, in tijd, in gevolgde strategie en programma. Toch lijkt het wel ergens héén te gaan en al zeker ergens óver te gaan. Hierboven zijn enkele betekenisvolle projecten toegelicht en geplaatst in de veranderende tijd en context. Ook voor het jaarboek zijn de ontwikkelingen binnen het vak aanleiding geweest voor een wijziging. Zo is de klassieke indeling in werkvelden losgelaten ten faveure van een meer thematische ordening. De scheidslijnen tussen de disciplines deden geen recht meer aan de werkelijkheid waarin zo veel projecten de resultante zijn van interdisciplinaire samenwerking. Misschien licht dit enkel een tipje op van de sluier over grotere veranderingen die het jaarboek nog te wachten staan, zoals dat ook geldt voor sommige van de hierboven beschreven projecten. Dat gaan we de komende periode uitvinden. Voor nu hopen wij dat dit jaarboek voor u een bron van inspiratie zal zijn.

De redactie

corporations worked out this question. The growth model in the *Benoodenhout* submission is based on the Wijkschap – an entity in which the municipality, housing corporation and (future) inhabitants are shareholders. Every resident can become a member and thereby exert direct influence on how the neighbourhood should be set up. In *The cook, the farmer, his wife and their neighbor*, local residents in Amsterdam-West grow food in the garden between three apartment blocks. In what started as an art project of the Stedelijk Museum, the instigators consciously made input from local residents crucial to the success of the project. The result is a joint vegetable garden and strong involvement in the living environment. Here urban agriculture is used as a strategic instrument to build community feeling in a neighbourhood.

A different yearbook?

The projects in this latest edition of the Landscape Architecture and Town Planning in the Netherlands yearbook are diverse, in scale and time, and in terms of strategy and programme followed. Nevertheless, there seems to be direction *and* content. We have described several projects of significance, and the changing times and context in which they are situated. The recent developments in our profession have also been the reason for a change in the format of the yearbook. We have relinquished the traditional division into fields of work in favour of a more thematic ordering. The traditional divisions between disciplines no longer do justice to a reality in which so many projects are the upshot of interdisciplinary collaboration. Maybe this change is just a glimpse of larger changes to come in future yearbooks, as is true of some of the projects described here. Time will tell. For now, we hope that this yearbook will be a source of inspiration to you.

The editors